

Az orosz hisztéria

Bibó István 1945 decemberében, amikor már vége volt a második világháborúnak, levelet írt Mannheim Károlynak, melyben tájékoztatta a Németországból a hitleri hatalomátvételt követően Londonba menekült neves szociológust, hogy „1943 eleje óta dolgozom egy munkán, melynek címe és tárgya a német politikai hisztéria... Eredeti tervem az volt, hogy 1944 folyamán angolra fordítva kicsempésem kiadás céljából, azonban a munka különböző érthető okokból nem tudott a múlt évben elkészülni.” Az angol megjelenésből nem lett semmi, a magyar szöveg is csak jóval később jelent meg, először Bernben 1984-ben, majd Budapesten 1986-ban.

Jóvátehetetlen kár, hogy Bibó egészen eredeti elemzése a nemzeti szocializmus bódulatába ájult Németország vereségének okairól a megírás idejében nem jutott el a nemzetközi politikatudomány mérvadó szerzőihez, akik Bibóval ellentétben érzéketlenek voltak (s maradtak) a politikai folyamatok szociálpszichológiai vonatkozásaival szemben. Miközben a propaganda és a közvélemény Magyarországon vakon hitt a Wehrmacht győzelmében, Bibó magányában világosan látta a hitleri vállalkozás csődjét, melyet történeti előzményekre visszavezethető lélektani okokkal magyarázott. A lélektani okok együttesét Ferrero nyomán „politikai hisztériaként” nevesítette, mely nagy történelmi megrázkódtatásokra inadekvát módon reagáló közösségekben szokott megjelenni. Mint Bibó írja, az igazi nagy közösségi hisztéria az, „amikor együtt vannak annak összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszzkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelenség, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta (Bibó, 1986. I. 374.). A politikai hisztéria kiindulópontja Bibó szerint „mindig a közösségnek valamiféle megrázkódtató történelmi tapasztalata, éspedig nem akármiféle megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja” (Bibó, 1986. I. 376.).

Jeffrey Alexander később született terminusával élve a közösség egészére kiható megrázkódtatás trauma, melynek nagysága és bekövetkezése a közösség számára váratlan, a belőle adódó szenvedés igazolhatatlan és aránytalan (Alexander, 2012). Bibó megfigyelése szerint az ilyen túl nagy megrázkódtatás a szóban forgó közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak megrögzülésével és megbénulásával jár (Bibó, 1986. I. 377.). A következmény a vágy és a valóság felcserélése. A közösség az eléje kerülő újabb problémák megoldása során nem abból indul ki, ami van és ami lehet, hanem abból, ami nincs, de szeretné, hogy legyen.

A közösségi hisztéria által táplált hamis világkép a Bibó által „mumusoknak” nevezett képzelt ellenségeket lokalizálja a valóság világában is, majd az ingerültségnek és a félelemben fogant erőszakosságnak oly erejével tá-

mad környezetére, hogy abban valóban fel is kelti azokat az ártó és megsemmisítő indulatokat és szándékokat, amelyeket feltételezett nála. Bibó legérdekesebb megfigyelése, hogy a közösségeket csapdába ejtő hamis helyzet és a hamis világgép tartós kontraszelekción hoz létre, azoknak a vezetőknek kedvezve, akik érvényesülésüket a hamis önértékelésre való közösségi hajlandóságra építik, kiszorítva a helyzetet tisztán látó egyéniségeket.

Bibó világosan látta, hogy a valóságos harc kimenetele sohasem kétséges, tekintet nélkül arra, hogy kinek mekkora a fizikai ereje, mennyi a katonája és a nyersanyaga. A közösség histériáját megtestesítő diktátor mindenképpen elbukik, de nem azért, mert fizikailag gyengébb a környezeténél, hanem azért, mert hamis viszonyban van a realitással” (Bibó, 1986. I. 380.).

A vezető nem lehet erősebb, mint a csoport

Az 1945-ben megbukott német nemzetiszocialista diktatúra működésének titka a kor jelentős szociálpszichológusa, Mérei Ferenc figyelmét is felkeltette (K. Horváth 2021. II. 137–151.). A munkaszolgálatból a Vörös Hadseregbe szökött, szovjet egyenruhában Magyarországra érkezett zseniális szociálpszichológus óvodás korú gyermekekkel a béke első évében elvégzett kísérleteiben kimutatta, hogy a vezető nem lehet erősebb, mint a csoport, melyet vezet. Engedelmességre bírja a csoport tagjait, de csak olyan parancsokat adhat, melyeket az alávetett tagok elfogadnak, legitimálnak (Mérei, 1947).

Bibó és Mérei aligha gondolták, hogy a náci Németország katasztrófába torkolló társadalom-lélektani működését leíró fogalmaik, a politikai hisztéria és a rá épülő együttes élmény adta közösségi hatalom nyolcvan év múltán Európában újra hasznosíthatók lesz. A totális vereséget szenvedett, területében alaposan megcsonkított, politikailag kettévágott Németország zokszó nélkül elviselte a vereség következményeit, szemben az 1918-as vereséggel, melyre hisztérikusan reagált. A politikai hisztéria a két Németország újraegyesülését követően sem jelentkezett. A történelem iróniája, hogy a politikai hisztéria tünetei az 1945-ben győztes, de az idő múltával kudarcos véget ért Szovjetunió helyén ott maradt orosz társadalomban jelentkeztek.

A náci Németországot legyőző szövetséges hatalmak egysége, mint azt Hitler egyébként előre látta, hamarosan megbomlott. Az 1945 januárjában megkötött jaltai egyezséget felrúgó Szovjetunió és a nyugati hatalmak között négy évtizeden át tartó hidegháború tört ki, mely 1991. december 25-én ért véget, amikor Borisz Jelcin, a Szovjetunió utolsó elnöke telefonon felhívta George Busht, az USA elnökét, s közölte vele, hogy a Szovjetunió megszűnt.

A szovjet kényszerzubbony

A Szovjetunió az egykori Orosz Birodalom területén 1922. december 31-én alakult meg, formálisan önálló „szovjet” köztársaságok szövetségeként. Az egy híján hetven éven át tartó együttélés után a szövetséget alkotó köztársaságok külön útra léptek, melynek során a szovjet identitás eltűnése nyomán keletkezett hiány betöltésére törekedtek. A történelmi előzmények minden tagköztársaság esetében szerencsés lehetőséget adtak az önazonosság megtalálására.

Az útkeresők egyikeként magára maradt Orosz Föderációt az összes többi utódköztársaságtól megkülönböztette a Szovjetunió nagyhatalmi szerepének megöröklése, melynek bizonyosságát az

atomarzenál és az ENSZ Biztonsági Tanácsában elfoglalt hely szolgáltatta. A vadkapitalizmus nyomán elszabadult, 1999-ig tartó kezdeti gazdasági, társadalmi és politikai káoszt a Jelcin örökébe lépő elnök, Vlagyimir Putyin az orosz hagyományoktól nem idegen, jogállaminak nem nevezhető módszerekkel villámgyorsan felszámolta. Úgy tűnt, hogy a szovjet múlttól megszabadult Orosz Föderáció képes lesz beilleszkedni a nemzetek közösségébe, és sikeres részévé válhat a globalizálódó világnak. Budapesten 1994-ben az Egyesült Államok, Oroszország és Nagy-Britannia garantálták Ukrajna határait, cserébe azért, hogy Ukrajna területéről elszállíthassák a szovjet múltból ott maradt atomfegyvereket. A felek vállalták Ukrajna biztonságának szavatolását, és kötelezték magukat arra, hogy tartózkodnak az erő alkalmazásától és a gazdasági nyomásgyakorlástól az országgal szemben.

A szovjet kényszerzubbonyból kivetkőzött Orosz Föderáció villámgyorsan visszaöltözött az egykor volt orosz állam mezébe. A kétfejű sas visszaszállt a hivatalok kapuira, a cifra kerítésekre, a kitüntetésekre, fészket rakott az érintetlenül hagyott sarló és kalapács meg a vörös csillag mellé. Visszatértek a *Háború és béke* meg a *Doktor Zsivágó* alapján készült nagy sikerű filmekből megismert nyalka katonai egyenruhák. Moszkvában tíz éven át tartó munkával újjáépítették és 2000-ben megnyitották a Sztálin akaratóból hetven évvel korábban felrobbantott Megváltó Krisztus-székesegyházat, mely a Napóleon felett aratott diadalt volt hivatott hirdetni. Újranyíltak a szovjet időkben erősen megritkított kolostorok, az orosz élet speciális interakciós színterei, ahol rendi, életkori, nemi, műveltségi, mentális státusza folytán senkinek sem volt előjoga senki mással szemben (Csepeli, 2007). Megváltozott, nyugatiasodott az orosz városok képe. A gombamód elszaporodott bevásárlóközpontokat elárasztották a Nyugatról importált fogyasztási cikkek. A szovjet életet megnehezítő mindennapi megpróbáltatások eltűntek. A szovjet időkben lidérces asszociációkat kiváltó moszkvai GUM áruház képe mintegy varázsütésre megváltozott, passzázsaiiban több és gazdagabb üzletet lehetett találni, mint a New York-i Fifth Avenue-n.

A látszat azonban csalt. A radikálisan megváltozott körülményekhez való kreatív alkalmazkodás elmaradt. A megmaradt birodalmi területek közé szorult Oroszország ugyan még mindig óriási kiterjedésű volt, földje mélyében a világpiacon jó áron eladható hatalmas földgáz- és olajkincs rejtőzött, de a szabad vállalkozások által éltetett, annak idején már Sztolipin által is hiába sürgetett valódi kapitalista átalakulás elmaradt. Nem jött létre az autonóm tulajdonosi osztály, a hadiiparon kívül nem bontakozott ki a világpiacon is megélő korszerű ipar. Az ország világgazdasági súlya megállíthatatlanul csökkent, nagyhatalmi szerepe egyre inkább csak vágy, mintsem valóság volt. Az orosz társadalmat a hisztéria kényszerpályáján tartotta a Csipkerózsika-álmából újraébredt önsorsrontó hagyomány, mely mint Szamuely Tibor korszakos könyvéből kiderül, a múltban egyként hályogot vont a cárizmus elszánt hívei és fanatikus ellenfelei szemére (Szamuely, 1974).

A Nyugat és Oroszország közötti, kezdetben optimizmusra okot adó kapcsolatok építményén repedések mutatkoztak. Beindult a rosszindulatú társadalmi folyamatok spirálja. Az orosz elnök 2007-ben a müncheni biztonságpolitikai konferencián „katonai kalandorsággal” vádolta meg az Egyesült Államokat, erre a Fehér Ház sértődötten reagált. Ezt követően sokasodtak a NATO-ellenes orosz vádak, s megfogalmazódott a követelés, hogy a NATO adja fel a hidegháború vége után bekövetkezett bővítés eredményeit. A biztonságpolitikai konferencia után egy évvel az orosz elnök katonai kalandorvállalkozások sorozatát indította, pontosan azt téve, amivel az Egyesült Államokat vádolta. Oroszország 2008-ban kiszakította Dél-Oszétiát és Abháziát Grúziából, majd 2014-ben megszállta a Krím félszigetet, melyet nem ismert el el többé Ukrajna részének. Ugyanabban az évben indult el a Donyecki medence kiszakításának folyamata Ukrajna területéből. A folyamat 2022. február 24-én tetőzött, amikor Oroszország „különleges hadműveletet” indítva megtámadta Ukrajnát.

A „különleges” jelzővel az orosz elnök azt üzenete, hogy a hadművelet orosz belügy, Ukrajna és az Orosz Föderáció egy és ugyanazon spirituális egység, az „orosz világ” (ruszskij mir) része, melyre nem érvényesek a nemzetközi jog konvenciói. Ami most történik a világpolitikai szereplők szeme előtt, az a Bibó István által leírt közösségi hisztéria tankönyvi példája. A váratlan, feldolgozatlan történelmi megrázkódtatás a Szovjetunió összeomlása volt, melynek vesztese az egykori Orosz Birodalom területi kiterjedésében alaposan megcsappant Orosz Föderáció volt. Ukrajna és Belarusz orosz felfogás szerint az orosz világ védőövezete, mely nem válhat a nyugati befolyási zóna részévé.

Egyetérthetünk Szilágyi Ákossal, aki egy interjújában úgy nyilatkozott, hogy a brutális és meggondolatlan különleges hadművelettel az orosz állam „lenullázta önmagát, lenullázta az egész, Nagy Péter óta tartó, ellentmondásos, de mégiscsak európai mederben haladó modernizációját, amelybe bele tartozott az erőltetett szovjet modernizáció is” (Szilágyi, 2023).

Zavaros idő

A jelenből előbújó riasztó múlt előképeként Szilágyi felidézi az orosz történelemben időről időre felbukkanó „szmutnoje vremja” korszakait. A szó szerinti fordításban „zavaros idő” az állam szétesését, interregnumot, éhínséget, álcárok fellépését, polgárháborút és külföldi intervenciót magával hozó polgárháborút jelent. Szilágyi szerint „az újkori orosz történelemben három emlékezetes szmuta időszak volt: az első a 17. században, amikor Moszkóvia, a középkori orosz cárság omlott össze, aztán az 1917-es forradalom és a négy évig tartó polgárháború időszaka, amit „vörös szmutának” is neveznek, amikor a Romanov-dinasztia birodalma hullott darabokra, és az 1991 utáni évtized, amikor a szovjet szövetségi állam esett szét” (Szilágyi, 2023).

Az orosz történelmet közelebbről szemlélve ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy az orosz társadalom történelmének kezdetei óta mindig a káosz és a rend határán ingadozott, belső erőinek kiegyensúlyozatlansága folytán sosem jutott nyugvópontra.

A Kijevi Ruszként ismert fejedelemség rövid virágkora a mongol-tatár hódítással joggal zavarosnak nevezhető véget ért. A mongol-tatár igának a Kijevi Rusz hagyatékán marakodó kisebb orosz fejedelemségeket egyesítő Moszkvai Nagyfejedelemség uralkodói vetettek véget (Font, 1998). Az első orosz cár Rettegett Iván volt, aki nevéhez híven vérrel és vassal hozta létre államát, melynek mindig ott húzódtak határai, ahol éppen a hódító orosz seregek megálltak (Szvák, 2009).

A szüntelen terjeszkedés konzekvenciáit Nagy Péter vonta le, aki 1721-ben birodalomra nyilvánította országát, s felvette a „minden oroszok cárja” címet. Egymást nem mindig békés úton követő utódai alatt a birodalom egyre több nem orosz népet hódított meg, és sikeresen kiállta Napóleon 1812-ben indított támadását. A modernizációs törekvések a tehetséges II. Sándor cár alatt látványos sikereket eredményeztek az infrastruktúra, az ipar és a magaskultúra fejlődésében, de az 1881-ben meggyilkolt cár tehetségtelen utódai nem tudták elhárítani a rugalmatlan, tekintélyelvű politikai rendszer negatív társadalompolitikai következményeit (Sz. Bíró, 2017).

Az Orosz Birodalom agóniáját a krími háború elvesztése és a csúfos japán–orosz háborúban elszenvedett vereség pontosan jelezte. A végzetesen meggyengült Orosz Birodalom vezetése súlyos hibát követett el az első világháborúba történt belépéssel, mely az inkompetens politikai és katona vezetés folytán páratlan kudarccal végződött.

Az 1917-ben megbukott cár, majd a bukását követően uralomra jutott polgári demokratikus kormány képtelen volt elhárítani az első világháború okozta csődöt, melynek megoldására végül a puccsal hatalomra került kommunista párt vállalkozott. A központi hatalmak 1918 márciusában Breszt-Litovszkban megalázó békeszerződést kényszerítettek az Orosz Birodalomra, mely elveszítette Ukrajnát és Belaruszt.

A békeszerződésből azonban nem lett semmi, mert időközben a központi hatalmak a nyugati fronton fegyverletételre kényszerültek. A győztesek Németországgal megalázó békeszerződést íratnak alá, az Osztrák–Magyar Monarchia szétesett, Bulgáriát megcsonkították, az Oszmán Birodalom kapitulált. Keleten az Orosz Birodalom helyén véres polgárháborút követően a győztes kommunisták megalakították a Szovjetuniót, melyben, mint a rovar a borostyánban, ott rejtett az egykori birodalom tetemes része. Hetven évvel később, a Szovjetunió felbomlását követő zavaros időszakban az újraéledt orosz államnak szembe kellett néznie a breszt-litovszki trauma korábban elodázott következményeivel.

Az Orosz Birodalom helyén létrejött, oroszságától megfosztott Szovjetunió felbomlását követően az orosz dilemma újraéledt, s mint keletkezése idején megoldatlan maradt, ma is megoldásra vár. A régi-új trauma jellemzően hisztérikus lelkiállapotot eredményezett, mely Bibó diagnózisát pontosan követve lehetetlenné teszi, hogy a képzelt orosz világban meg lehessen különböztetni valószínű és nem valószínű dolgokat, függetlenül attól, hogy azok kívánatosak-e, vagy sem. A hisztérikus világlátásban, mint Bibó írja, nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok mögött (Bibó, 1986. I. 378.). A „különleges hadművelet” annak bizonyítéka, hogy a

Szovjetunió védőburkától megfosztott, bajba jutott orosz identitás nem volt képes realista módon megkeresni a baj okait, nem tudott napirendre térni afelett, amin nem változtathat, nem tudott lemondani a megvalósíthatatlan ábrándokról, hogy helyettük új, megoldható feladatokat tűzzön ki. A megrázkódtatásra hisztérikusan reagáló ország nem tud szabadulni a megrázkódtatás traumatikus emlékeitől, mely az aktuális problémák helyett a múltból kiragadott sérelmeket, a jelen bajait hamisan magyarázó sémákat hoz elő. Az orosz világ elképzelésére pontosan áll, amit Bibó a hisztérikus világképről ír: „Zárt és tökéletes: megmagyaráz mindent, és igazol mindent, s mindaz, amit állít, s mindaz, amit előír, tökéletesen megfelel egymásnak. Minden stimmel benne. Csupán egyetlenegy hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért, mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar” (Bibó, 1986. I. 378.).

A Nyugat által el nem ismert áldozat

Ezt a világképet Ivan Iljin, az emigrációba kényszerült orosz filozófus szolgáltatta, akinek a gondolatait Putyin felfedezte, és hisztérikus jegyeket felmutató ideológiai programjának vezérfonalává tette. Iljin szerint a tatár igát levető kis moszkvai fejedelemségből birodalommá nőtt Oroszország egész története önvédelem, a Nyugat által el nem ismert áldozat a kereszténységért. Timothy Snyder úgy látja, hogy Iljin az orosz viszonyokra alkalmazta az olasz és a német politikai hisztéria értelmezési mintáit, melyek révén Mussolini, majd Hitler hiszterizálta az első világháború nem várt negatív következményei miatt frusztrált olasz és német szavazókat (Snyder, 2018). Iljin elméletének órája a Szovjetunió felbomlását követően újra színre lépett Oroszországban jött el, mely nem találta meg a helyét a globális kapitalizmus rendjében, s emiatt bőven volt oka hisztériára.

Iljin elmélete nem nélkülözte az orosz előképeket. Fjodor Tyutcssev, a tizenkilencedik század nagy orosz költője a krími háború okozta megrázkódtatás idején azt írta, hogy „Oroszországban hinni kell”, amivel kivonta az orosz világot az értelem által megközelíthetőnek tartott valóságok közül. Az orosz dilemma lényegét Köves Erzsébet a Nyugathoz közeledni akaró racionális-pragmatikus gondolkodás és az orosz kulturális és vallási hagyományokat idealizáló irracionális-metafizikus megközelítés pólusai közötti harcban látja. A harcban a nyugatiasan gondolkodók rendszeresen alulmaradtak a cári rendszer által felkarolt ideológusokkal szemben, akik az önkényuralom, a pravoszlávia és a népiség kizárólagosságában képzelték el az orosz jövőt (Köves, 1982).

Iljin azt tanította, hogy Oroszország az értelem számára megközelíthetetlen eleven organizmus, melyet tagjainak metafizikai azonossága tart egységben. A Nyugatról importált egyéni szabadság anarchikus, destruktív fogalmával szemben az orosz szabadság nem az egyének szabadságát jelenti, hanem azt, hogy az egyéneknek szabadságukban áll a néphez tartozni, melyet egy határozott, erős férfi vezet. A nép és a vezér egysége tökéletesen megfelel a Mérei Ferenc által leírt vezető és a vezetettek közötti dinamiká-

nak. Iljin vezérképeének homofób komponenseit tárgyalva Snyder figyelmeztet a vezér sérülékeny maszkulinitására, melyet a fasiszta vezérek általános jellemzőjeként George L. Mosse elemez. Mosse a férfiasság kultuszában a fasiszta rendszerek szorongáscsökkentő eljárását látja, melynek révén a nemzeti közösség megóvhatja magát a férfiatlannak láttatott idegenség elbizonytalanító hatásaitól (Mosse, 2001). Iljin saját szexuális szorongásait vetítette ki a világ nem orosz térfelére, ahonnan szerinte a homoszexuálisok diktatúrája fenyeget.

A lopakodó „homodiktatúra” miatti félelmet már a német nemzetiszocialista propaganda is megfogalmazta, aminek jegyében a fehér fajtól idegennek nyilvánították a jazz-zenét, „elfajzott művészetként” pellengérré állították a huszadik századi avantgárd művészet legkiválóbb alkotóit, akiknek a műveiből elrettentő céllal 1937-ben Münchenben kiállítást is rendeztek.

A birodalom férfias eszményének megjelenítője a hadsereg, melynek tagjai közül a bajtársiasság kiszűrte a testileg férfi, de lelkükben férfiatlan, nőies, saját nemükhöz vonzó férfiakat. A fasiszta ikonográfia elengedhetetlen tartozéka a szőrtelen, meztelen férfitest, melynek példányait zavarba ejtő bőségben láthatjuk Mussolini 1928 és 1938 között épített római fórumán. Hasonló zsánerben alkotott Hitler kedvenc szobrása, Arno Breker, akinek férfiaktjai ma is láthatók az 1936-os olimpiai játékokra épített berlini stadionban.

Olasz és német elődeitől eltérően az ideális férfit Putyin önmagában találta meg. Sajtószolgálat folyamatosan tesz közzé képeket, melyek zavarba ejtő közelségben, ülve, állva, lóval, hallal vagy azok nélkül mutatták az elnök félmeztelen, kigyúrt testét. Nem véletlen, hogy a képek láttán a G7-tag-államok vezetői Putyin férfiasság-komplexusára célozhattak, amire az orosz elnök sértődötten reagált.

Romlatlan, természetközeli, keresztény

A pornográfia határait feszegető, szexuálisan izgalmas férfiasság kultusza a dekadens Nyugat által megbúvólt Ukrajna ellen támadt orosz hisztéria központi fontosságú eleme. A folyamat már korábban megkezdődött a Pussy Riot női punkscapat üldöztetésével, az alternatív szexuális viselkedéssel szemben nyílt erőszakra felhívó „melegpropaganda”-törvénnyel, a nők ellen a családon belül elkövetett erőszakos cselekmények részleges dekriminalizációjával. A képek, amelyek Putyin romlatlan, természetközeli, keresztény orosz férfiasságát mutatják, szöges ellentétei a Zelenszkijről készített képeknek. Ezeken az ukrán elnök Chaplinként téblábol ebül szerzett országában.

A 2022-ben indított hadművelet elgondolói szerint villámháború lett volna, de az események azt mutatják, hogy állóháború lett belőle, ami azt jelenti, hogy hosszú és mindkét fél számára kimerítő háborúra számíthatunk. A várható orosz vereség lehetőségével számolva a nemzetközi közösségnek fel kell készülnie a „jó békecsinálás”-ra, melynek ideáltípusát Bibó István az 1815-ben vesztes napóleoni Franciaországgal kötött szerződésben látta. Bibó szerint az a jó béke, amikor a győztes nem törekszik a vesztes meg-

alázására, nem támaszt teljesíthetetlen követelményeket, hanem Ferrero maximáját követve a természeténél fogva kényszer jellegű aktushoz elég szabadságot s a követelt áldozatokhoz elég előnyt biztosít ahhoz, hogy a legyőzöttek is inkább érdekében álljon a békét tiszteletben tartania, mintsem vállalnia a béke megszegésének kockázatát (Bibó, 1986. I. 255–260.).

Újabb „zavaros idő” következik, ezúttal nemcsak Oroszországban, hanem az egész világban. Az orosz hisztéria magával hozhatja az Orosz Föderáció szétesését, aminek veszélyei az atomfegyverek esetleges bevetése miatt háborzongatók. A neves brit történész, Christopher Clark alvajárókhoz hasonlította az első világháború kitörését elkerülni képtelen vezető politikusokat, akiknek népeit, ha győztek, ha veszítettek, a háború rettenetes szenvedéseknek vetette alá (Clark, 2015). Jó lenne, ha az egykori alvajárók utódai felébrednének.

Irodalom

- Alexander, J. 2012. *Trauma: A Social Theory*. London: Polity Press
- Bibó I. 1986. *Válogatott tanulmányok*. I. köt. 1935–1944. Budapest: Magvető
- Clark, Ch. 2015. *Alvajárók – Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Budapest: Park. Ford.: Makovecz Benjámin
- Csepeli Gy. 2007. *Az orosz rejtély*. *Kritika*. 36. 9: 25–27.
- Font M. 1998. *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest: Balassi
- K. Horváth Zs. 2021. *Mérei Ferenc*. I–II. Budapest: Korall
- Köves E. 1982. *Kelet és Nyugat – Orosz eszmék I. Miklós korában*. Budapest: Magvető
- Mérei F. 1947. *Az együttes élmény*. Budapest: Officina
- Mosse, G. 2001. *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*. Budapest: Balassi
- Szamuely, T. 1974. *The Russian Tradition*. London: Martin Secker & Warburg
- Snyder, T. 2018. *Ivan Iljin, Putyin filozófusa*. *BUKSZ* 30. 2–4. 258–268.
- Sz. Bíró Z. 2017. *Az elmaradt alkotmányozás*, Budapest: Osiris
- Sz. Bíró Z. 2023. *Putyin háborúja*. Budapest: Gondolat
- Szilágyi Á. 2023. *A hibrid harmadik világháború küszöbén járunk, vagy már azon is túl*. *Jankovics Márton interjúja*. 24. hu. 02. 27.
- Szvák Gy. 2009. *Oroszország zavaros időszaka*. Budapest: Russica Pannoniana